

Marla Splawska-Korczak

ZAMEK KRZYŻACKI W ŚWIECIU

PRÓBA REKONSTRUKCJI ZAMKU WYSOKIEGO
W ŚREDNIOWIECZU

WYDAWNICTWO NAUKOWE
UNIWERSYTETU IM. ADAMA MICKIEWICZA

Maria Spławska-Korczak

ZAMEK KRZYŻACKI W ŚWIECIU

PRÓBA REKONSTRUKCJI ZAMKU WYSOKIEGO
W ŚREDNIOWIECZU

WYDAWNICTWO NAUKOWE
UNIwersytetu MIKOŁAJA KOPERNIKA

Toruń 2014

Recenzent

Sławomir Józwiak

Opracowanie redakcyjne i korekty

Katarzyna Czerniejewska

Projekt okładki

Piotr Kabaciński

Na okładce wykorzystano rycinę zamieszczoną w: C. Steinbrecht, *Die Baukunst des Deutschen Ritterordens in Preussen*, Bd. 4: *Die Ordensburgen der Hochmeisterzeit in Preussen*, Berlin 1920, ryc. 49, tabl. 12

ISBN 978-83-231-3247-9

Printed in Poland

© Copyright by Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika

Toruń 2014

WYDAWNICTWO NAUKOWE

UNIWERSYTETU MIKOŁAJA KOPERNIKA

Redakcja: ul. Gagarina 5, 87-100 Toruń

tel (056) 611 42 95, fax (056) 611 47 05

e-mail: wydawnictwo@umk.pl

Dystrybucja: ul. Reja 25, 87-100 Toruń

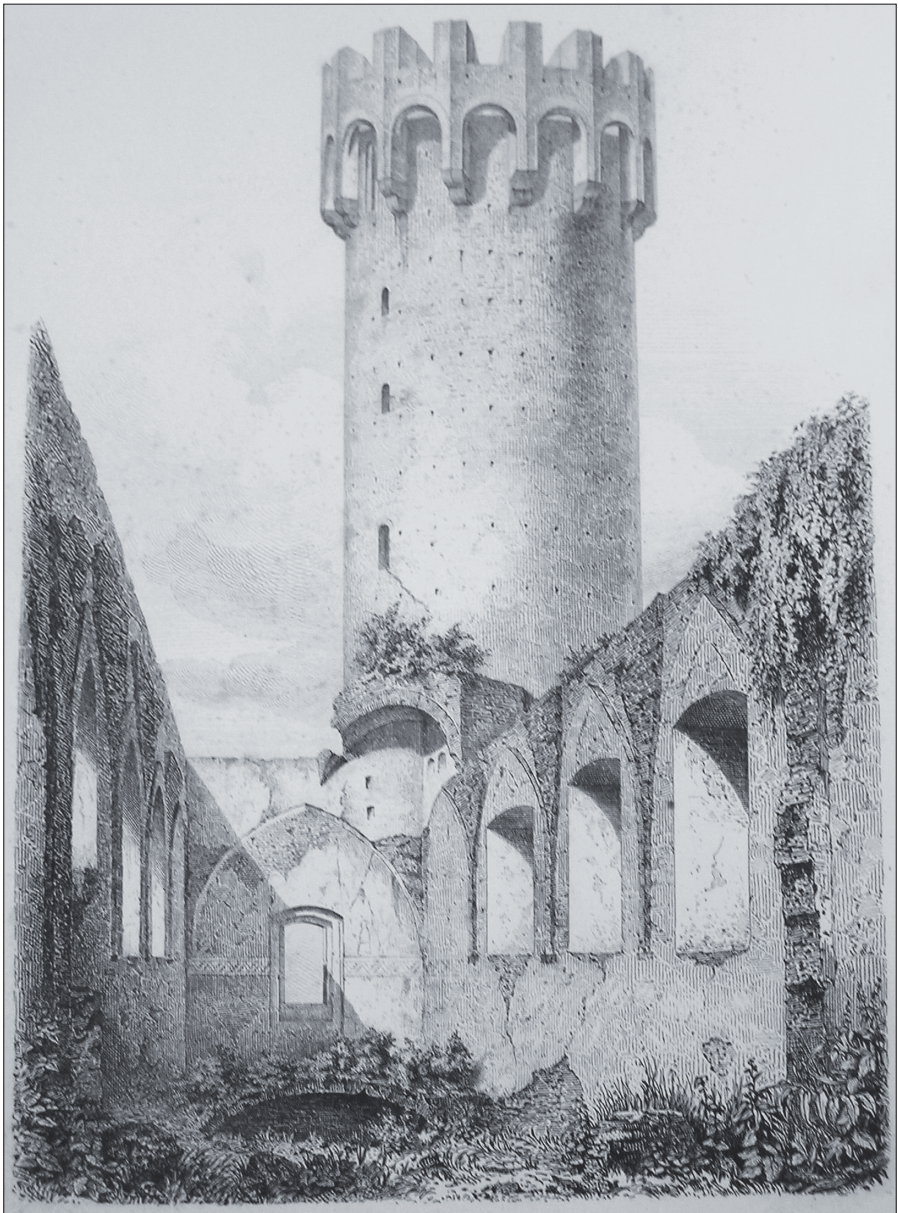
tel./fax: (056) 611 42 38, e-mail: books@umk.pl

www.wydawnictwoumk.pl

Wydanie pierwsze

Druk: Drukarnia Wydawnictwa Naukowego UMK

ul. Gagarina 5, 87-100 Toruń

Ryc. I

Zamek w Świeciu według XIX-wiecznej inwentaryzacji
(za: E. Römer, *Schloss Schwetz. Grundrisse, Ansicht und Durchschnitt des Thurmes, und Details*, „Atlas zur Zeitschrift für Bauwesen“, Bd. 16, 1866, s. 59)

SPIS TREŚCI

Wstęp.....	11
------------	----

I. GENEZA KOMTURSTWA I BUDOWA ZAMKU W ŚWIECIU

1. Powstanie komturstwa w Świeciu.....	27
2. Budowa zamku konwentualnego w Świeciu.....	36

II. TOPOGRAFIA I UKŁAD PRZESTRZENNY ZAMKU

1. Wysunięte elementy obronne i zabudowa przedzamcza.....	54
2. Układ przestrzenny zamku wysokiego.....	71

III. FORMA I FUNKCJA POSZCZEGÓLNYCH SKRZYDEŁ I WIEŻ ZAMKU

1. Wieża północno-zachodnia.....	81
2. Skrzydło północne.....	108
2.1. Piwnica.....	110
2.2. Parter.....	116
2.3. Kościół.....	120
2.4. Refektarz.....	130
2.5. Ganek obronny i poddasze.....	137
2.6. Dach.....	138
3. Wieża północno-wschodnia.....	142
4. Skrzydło wschodnie.....	151
4.1. Piwnica.....	151
4.2. Parter.....	158

Spis treści

4.3. Piętro	162
4.4. Ganek obronny i poddasze	164
5. Wieża południowo-wschodnia	165
6. Skrzydło południowe	172
6.1. Piwnica	173
6.2. Parter	174
6.3. Piętro	176
6.4. Ganek	181
7. Wieża południowo-zachodnia	182
8. Skrzydło zachodnie	186
8.1. Piwnica	187
8.2. Parter	189
8.3. Piętro	195
8.4. Ganek	197
9. Działanie	198
Zakończenie	203
Bibliografia	208
Spis rycin	215
Ordensburg Schwetz. Der Versuch einer Rekonstruktion des Hochschlosses im Mittelalter (Zusammenfassung)	220

WSTĘP

Trudna sytuacja państwa polskiego, zmagającego się z rozbiem dzielnicowym, miała w ciągu XIII w. skomplikować się jeszcze bardziej za sprawą nowego sąsiada – zakonu krzyżackiego. Jego przybycie rozpoczęło nowy okres w dziejach ziem polskich, które od tego momentu musiały borykać się z ekspansywną polityką zaborczego sąsiada, zmierzającego do stworzenia niezależnego państwa.

Przez wieki zakon krzyżacki był postrzegany jako zaborca i ciemnyżyciel ludności bałtyjskiej i słowiańskiej. W społeczeństwie polskim do dziś silnie zakorzenione jest poczucie krzywdy, wyrządzonej państwu polskiemu przez Krzyżaków. Jednak w środowisku historyków niemieckich już w XIX w. zaczęto zwracać uwagę na pozytywny wpływ Zakonu na rozwój gospodarczy i kulturalny podbitych ziem¹. Na opanowanym terenie zakon krzyżacki ugruntował wiarę chrześcijańską i zaszczerpił kulturę zachodnioeuropejską, z jej obyczajami, dobrami materialnymi i architekturą. Przenosząc wzorce znane w Europie Zachodniej do warunków środkowoeuropejskich, stworzył unikalne państwo z wyjątkową kulturą materialną. Jej najbardziej spektakularnym przykładem są murowane zamki-klasztory, których architektura oddaje dualistyczny charakter zakonu rycerskiego. W ciągu lat użytkowania ulegały one licznym przebudowom, dostosowującym je do nowych warunków, lecz ostatecznie popadały w ruinę.

Celem niniejszej pracy jest próba rekonstrukcji układu przestrzennego zamku wysokiego w Świeciu (w województwie kujawsko-pomorskim) w czasach krzyżackich. Na podstawie zachowanych źró-

¹ J. Voigt, *Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergang der Herrschaft des Deutschen Ordens*, Bd. 1–9, Königsberg 1827–1839.

deł pisanych, wyników badań archeologicznych, wcześniejszych opracowań oraz porównania z innymi zamkami konwentualnymi autorka scharakteryzuje wygląd poszczególnych pomieszczeń zamkowych, ich lokalizację, a przede wszystkim funkcje, jakie pełniły w czasach, gdy zamkiem zarządzali krzyżaccy urzędnicy.

Pojęcie zamku wysokiego będzie rozumiane jako główna siedziba konwentu². Jako jego część zostanie potraktowane międzymurze i otaczający je mur z wysuniętymi elementami obronnymi. Zostanie również zasygnalizowany problem przedzamcza³, choć dostępne źródła nie pozwalają na jego rekonstrukcję. Należy mieć nadzieję, że będzie ona możliwa w przyszłości, gdy przedzamcze zostanie poddane szczegółowym badaniom archeologiczno-architektonicznym.

Rekonstrukcja zamku wysokiego będzie odnosić się do czasów krzyżackich, przypadających na okres od początku budowy warowni (ok. 1335 r.) do II pokoju toruńskiego (1466 r.), na mocy którego Świecie ponownie znalazło się w granicach Królestwa Polskiego, a zamek został przekształcony w siedzibę starostów.

² W nomenklaturze krzyżackiej ta część warowni była określana jako *huse* (dom), choć nazwę tę rozciągano również na całość założenia zamkowego; por. *Das grosse Ämterbuch des Deutschen Ordens*, hrsg. v. W. Ziesemer, Danzig 1921, s. 613–633 (dalej: *Das grosse Ämterbuch*). Z czasem, w połowie XV w., pojawiło się pojęcie zarezerwowane wyłącznie dla zamku wysokiego – *rechtes schlos* (właściwy zamek); por. *Johann Lindau's Geschichte des dreizehnjährigen Krieges*, hrsg. v. T. Hirsch, [w:] *Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. 4, hrsg. v. T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Leipzig 1870, s. 575 (dalej: Lindau). W drugiej połowie XV i w XVI w. główną siedzibę konwentu nazywano zamkiem górnym (*castrum superius*) bądź wysokim; por. *Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, lib. 12, consilium ed. G. Wyrozumski, C. Baczkowski et al., textum recensuit D. Turkowska, moderatore G. Wyrozumski, commentarios confecit Ch. Ożóg, Cracoviae 2003, s. 346 (dalej: Długosz, lib. 12); *Lustracja województwa pomorskiego 1565*, wyd. S. Hozzowski, Gdańsk 1961, s. 192 (dalej: *Lustracja województwa pomorskiego 1565*).

³ W piętnastowiecznych źródłach pisanych ta część zamku była określana jako *vorburge*; por. Lindau, s. 575; Archiwum Państwowe w Toruniu, kat. II, IV-5: *Rechnunge von der Swetcze*, k. 57 (dalej: *Rechnunge von der Swetcze*); *Ordensbriefarchiv* (dalej: OBA), nr 28241. W czasach nowożytnych nazywano ją podzamczem lub przedzamczem; por. *Opis królewskich ziem w województwach chełmińskim, pomorskim i malborskim w roku 1664*, wyd. J. Paczkowski, Toruń 1938, s. 237 (dalej: *Opis królewskich ziem*); *Lustracja województw Prus Królewskich 1765*, t. 1, cz. 3, wyd. J. Dygdała, Toruń 2005, s. 2 (dalej: *Lustracja województw Prus Królewskich 1765*).

Próba rekonstrukcji zamku krzyżackiego w Świeciu będzie też okazją do zrewidowania poglądów, przyjmowanych dotąd bezkrytycznie w historiografii niemieckiej i polskiej od XIX w. Zostaną one skonfrontowane z wynikami najnowszych badań historycznych i archeologicznych. Autorka przedstawi również najnowsze ustalenia dotyczące historii komturstwa świeckiego i chronologii powstawania zamku.

Rekonstrukcję zamku wysokiego z czasów krzyżackich umożliwi analiza zachowanych źródeł pisanych, ikonograficznych, architektonicznych oraz materialnych, pochodzących z badań archeologicznych. Nieocenioną podstawą rozważań będą, nie w pełni dotąd wykorzystane, średniowieczne i nowożytne źródła pisane. Najcenniejszych informacji dostarczają spisy inwentarzowe urzędów krzyżackich, powstałe w latach 1377–1440⁴, które sporządzano przy okazji wymiany urzędników zakonnych. Treść tych inwentarzy mogłaby wydawać się pozornie nieprzydatna do rekonstrukcji układu przestrzennego zamku. Zawierają one bowiem wykaz dobytku ruchomego, jaki znajdował się na zamku, ze szczególnym uwzględnieniem produktów spożywczych, uzbrojenia i sprzętów liturgicznych⁵. Jednak między nazwami przedmiotów pojawiają się niekiedy mniej lub bardziej precyzyjne nazwy pomieszczeń, którym przypisano konkretne wyposażenie. Analiza następujących po sobie inwentarzy pozwala zauważyć pewne podobieństwo w kolejności występowania przedmiotów i pomieszczeń. Dzięki temu w niektórych przypadkach można określić ich wzajemne rozmieszczenie⁶.

Ważnymi źródłami do wczesnych dziejów komturstwa świeckiego są zeznania świadków procesów polsko-krzyżackich z 1320 i 1339 r.⁷ Przydatne będzie także dzieło krzyżackiego kronikarza Piotra z Dusburga. Jego kronika dostarcza ciekawych informacji na temat grodu księcia Świętopełka II, który w XIV w. stał się praw-

⁴ *Das grosse Ämterbuch*, s. 613–633.

⁵ *Ibidem*.

⁶ Niestety, niekiedy chaotyczny zapis inwentarzy uniemożliwia jednoznaczne określenie położenia wymienianych w nich pomieszczeń nie tylko względem siebie, ale także w obrębie całego założenia zamkowego.

⁷ *Lites ac res gestae inter polonos Ordinemque Cruciferorum*, t. 1, ed. I. Zakrzewski, Poznań 1890 (dalej: *Lites*).

dopodobnie siedzibą komtura świeckiego⁸. Późniejsza kronika Jana Długosza, aczkolwiek bogata w treści, nie jest zbyt wiarygodnym źródłem do poznania historii komturstwa świeckiego⁹. Dziejopis, korzystając z kroniki oliwskiej i zeznań świadków procesów kanonicznych z lat 1320 i 1339, ubarwił fakty własnymi przemyśleniami.

Bardzo ważne dla rekonstrukcji zamku krzyżackiego w Świeciu, a pomijane dotychczas przez badaczy, są protokoły zeznań świadków i uczestników konfliktu między świeckim komturem zamkowym a tamtejszym byłym zwierzchnikiem kuchni konwentu¹⁰. Zeznania zostały dołączone do listu z 25 września 1428 r., w którym komtur grudziądzki informował wielkiego mistrza Pawła von Russdorf o zaistniałej sytuacji. Relacja ta potwierdza istnienie niektórych pomieszczeń na zamku wysokim, a w pewnych przypadkach pozwala określić ich prawdopodobne położenie.

Za równie cenne źródło należy uznać powstały kilka miesięcy później list komtura świeckiego do wielkiego mistrza Pawła von Russdorf z 7 grudnia 1428 r.¹¹ Urzędnik krzyżacki ze Świecia informował najwyższego zwierzchnika Zakonu o powodzi, w wyniku której zosta-

⁸ *Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae*, ed. M. Töppen, [w:] *Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. 1, hrsg. v. T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehle, Leipzig 1861, s. 77–78 (dalej: Dusburg).

⁹ *Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, lib. 7–8, consilium ed. S. Budkowa et al., textum recensuit et ed. curavit D. Turkowska, commentarios confecit Ch. Pieradzka, Varsoviae 1975 (dalej: Długosz, lib. 7–8); lib. 9, consilium ed. S. Budkowa et al., textum recensuit et moderavit D. Turkowska, commentarios confecit Ch. Pieradzka, Varsoviae 1978 (dalej: Długosz, lib. 9); Długosz, lib. 12; Jan Długosz, *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 7–8, 1242–1299, przekł. J. Mrukówna, red. tomu i koment. K. Pieradzka, Warszawa 1974 (dalej: Długosz, ks. 7–8); ks. 9, 1300–1370, przekł. J. Mrukówna, red. tomu i koment. J. Garbacik i K. Pieradzka, Warszawa 1975 (dalej: Długosz, ks. 9); ks. 12, 1445–1461, przekł. J. Mrukówna, weryfikacja przekł. J. Wyrzumiński i K. Ożóg, koment. K. Ożóg, red. tomu J. Wyrzumiński, Warszawa 2004 (dalej: Długosz, ks. 12).

¹⁰ OBA, nr 4984; R. Wegner, *Ein Pommersches Herzogthum und eine Deutsche Ordens-Komthurei. Kulturgeschichte des Schwetzer Kreises*, Bd. 2, Posen 1872, s. 194–198.

¹¹ OBA, nr 28241; R. Wegner wydatował wspomniany list na rok 1434 (R. Wegner, op. cit., s. 198). Jednak analiza źródła, przeprowadzona przez S. Józwiaka i J. Trupinę, pozwoliła stwierdzić, że chodziło tu o rok 1428 (por. S. Józwiak, J. Trupinda, *Krzyżackie zamki komturskie w Prusach. Topografia i układ przestrzenny na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych*, Toruń 2012, s. 94–95).

ło zalanych kilka obiektów na przedzamczu, a także prosił o zwolnienie osadzonego w wieży komtura zamkowego, który skarżył się na zimno i brak ogrzewania¹².

W niniejszej pracy zostaną również ujęte informacje zawarte w niewykorzystywanej dotychczas przez badaczy księdze, rejestrującej wydatki miasta Torunia na odzyskanie i utrzymanie zamku świeckiego oraz wydatki na miasto Świecie w latach 1460–1492¹³. W tym okresie Toruń zarządzał zamkiem wysokim i miastem Świeciem w ramach rekompensaty za koszty poniesione podczas wojny trzynastoletniej.

Nieocenionym źródłem informacji są też nowożytny lustracje. Celem ich powstania było określenie prawa ówczesnych starostów do posiadania i korzystania z dóbr królewskich oraz zbadanie dochodowości owych dóbr i ustalenie wysokości podatku, jaki należało z nich pobierać. Rewizje miały być wykonywane przez specjalne komisje, począwszy od 1565 r.¹⁴ Z tego właśnie roku pochodzi najstarsza lustracja starostwa świeckiego, zawierająca dokładne opisy architektury, wyposażenia, konstrukcji i stanu zachowania poszczególnych pomieszczeń zamkowych. Kolejne lustracje były już bardziej lakoniczne, dlatego do rekonstrukcji zamku krzyżackiego w Świeciu przydatna będzie przede wszystkim najwcześniejsza z nich¹⁵. Urzędnik wizytujący zamek opisał nie tylko zastany sprzęt, ale także wygląd niektórych pomieszczeń, niekiedy podał ich wymiary, konstrukcję, stan zachowania, funkcje. Już z samego sposobu wizytowania można wyciągnąć pewne wnioski co do przebiegu ganków¹⁶. Opisy sporządzone przez lustratora, choć dość drobiazgowy, są jednak na tyle chaotyczne, że trudno zorientować się w lokalizacji poszczególnych pomieszczeń. Co więcej, przy rekonstrukcji zamku z czasów krzyżackich nie można bezkrytycznie

¹² OBA, nr 28241.

¹³ *Rechnunge von der Swetze*.

¹⁴ Oryginały rewizji zamków, przechowywane w Archiwum w Królewcu, zagięły podczas II wojny światowej. Do dziś zachowały się jednak dokładne odpisy rewizji zamków Prus Królewskich, wykonane w 1890 r. przez Jana Sembrzyckiego (*Lustracja województwa pomorskiego 1565*, s. 45).

¹⁵ *Ibidem*, s. 191–194.

¹⁶ Na ten temat por. podrozdz. 9 w rozdz. III niniejszej pracy.